

Зміст

<i>Вступ. Книжки як зброя на війні ідей</i>	7
 <i>Частина I · ЯК СТВОРИТИ ВОЙОВНИЧУ КРАЇНУ</i>	
1. Заклик до зброї	21
2. Мистецтво війни	40
3. Від «Хатини дядька Тома» до Сталінграда: чому люди воюють	61
 <i>Частина II · МОБІЛІЗАЦІЯ ЗНАННЯ</i>	
4. Битва науки	87
5. Академічні шпигуни	104
6. Лінії на картах	125
 <i>Частина III · Тил</i>	
7. Друк для перемоги	149
8. Читання під час війни	170
9. Чорні списки	199
 <i>Частина IV · КНИЖКИ ДЛЯ СОЛДАТІВ</i>	
10. Солдати	223
11. Письменник на війні	250
12. Велика втеча	273

Частина V · **БОМБАРДУВАЛЬНИК ЗАВЖДИ ПРОРВЕТЬСЯ**

13. Сховища	293
14. Розкрадання	307
15. Целюлоза й попіл	323

Частина VI · **1945–1989: ВІЙНА ЯК МИР**

16. Чистки	343
17. Реституції	357
18. Серця й уми	374

<i>Кода</i> . Кінець історії та продовження війни	404
---	-----

<i>Подяки</i>	416
---------------------	-----

<i>Список і джерела фотоматеріалів</i>	418
--	-----

<i>Примітки</i>	421
-----------------------	-----

8 Читання під час війни

Сорок років тому світ познайомився з Неллою Ласт — сорокап'ятирічною домогосподаркою, яка під час Другої світової війни жила в Барроу-ін-Фернес. У неї було спокійне життя. Вона готувала, прибирала й ходила на покупки, теревенила із сусідами, стежила за новинами і дбала про родину: мовчазного чоловіка, що мав власну столярну майстерню, і двох дорослих синів. Старший син під час війни працював бухгалтером у Північній Ірландії, молодший пішов до армії. Війна змінила Неллу Ласт: ми знаємо про це, бо у вересні 1939 року вона почала писати для проєкту Mass Observation (МО), який задумали антрополог Том Гаррісон, журналіст Чарльз Медж і режисер Гамфрі Дженнінгс. Вони хотіли задокументувати повсякденне життя британських промислових міст. З початку воєнних дій МО пропонував британцям різних соціальних класів можливість ділитися досвідом щоденного життя з іншими дописувачами і соціологами³⁰³. Нині архів МО зберігається в Університеті Сассексу у Брайтоні. Це скарбниця інформації про цивільне життя у Британії під час Другої світової. Ніхто не писав так багато, як Нелла: до кінця війни вона відправила у штаб-квартиру МО більш як два мільйони слів, бо щодня, зазвичай увечері, стабільно писала по тисячі слів. Нелла мала вроджений хист до ведення щоденника: була розумна, гостра на язик і дуже тонко розрізняла всі соціальні класи в Барроу. Найбільш ядуче писала про пихатих містянок. Усе це вона занотувала у щоденнику. Нелла чесно писала і про власні не завжди праведні почуття.

Найбільше вражає у щоденниках Нелли те, як рідко в потоках власних слів вона згадує про читання. Це приголомшує,

бо до початку війни Нелла дуже багато читала. У дитинстві через травму вона мала достатньо часу, щоб перечитати всю класику англійської літератури: хрестоматійний приклад самоуки з робітничого класу. Але війна залишила Неллі мало часу на книжки. У Барроу працював важливий суднобудівельний порт, який як військова база часто ставав ціллю для німецьких бомбардувань. Нелла вступила до Жіночої добровільної служби й відпрацьовувала зміни, готуючи або прибираючи в їдальні служби. Також вона відкрила магазин для Червоного Хреста: як багато жінок, під час війни Нелла виявила в собі здібності, про які не підозрювала. Вона вирощувала овочі біля дому і тримала курей. Наглядала за німецькими членами своєї великої родини. Коли Барроу бомбили, вона ховалася під столом у їдальні, а потім замітала розбите скло. Не дивно, що вона ледь встигала глянути в газету, перш ніж заснути.

Це парадокс життя в тилу під час війни. Багато людей ковтали книжки: про це охоче говорила всім, хто був готовий слухати, бібліотечна асоціація, яка дуже хотіла, щоб її визнали важливим під час війни надавачем послуг. Почало читати багато солдатів, евакуйованих, жінок із Жіночої землеробної армії, робітників — словом, людей, яким довелося залишити домівки і працювати деінде. Водночас 40 % людей, які взяли участь в опитуванні Mass Observation 1942 року про читання під час війни, сказали, що стали читати менше, часто набагато менше або й взагалі не читали. Книжки стали неоціненним джерелом комфорту, але комфорту, доступного не всім.

У 1914–1918 роках усі визнавали, що для британських публічних бібліотек війна минула погано, особливо якщо порівнювати з розцвітом публічних бібліотек в Америці. Почавши пізніше за інших, американські бібліотеки долучилися до боротьби: збирали книжки для солдатів, продавали військові облігації та запрошували до співпраці численні волонтерські організації, що допомагали на війні³⁰⁴. Впродовж двадцяти років до 1917-го в США побудували безліч бібліотек завдяки програмі пожертв Ендрю Карнегі, що саме була на піку³⁰⁵. Війна дала можливість перетворити бібліотеки на громадські центри, і бібліотекарі щиро раділи.

Нелла Ласт. Уїдлива й проста, але розумна спостерігачка суспільства завдяки Mass Observation написала один із найкращих щоденників часів війни. Щоб мати на це час, вона відмовила собі в читанні книжок, які дуже любила, за що їй дуже вдячні наступні покоління.

Публічні бібліотеки у Британії в 1914 році цього рівня ще не досягли. Багато громад і навіть великих міст ще не ухвалили закону про публічні бібліотеки, а ініціативи з допомоги під час війни

з'являлися по всій країні, тож бібліотекам було складно знайти свою нішу. Бюджети скорочували, молодих працівників призивали у військо. У відповідь бібліотеки досить розважливо звернули увагу на добірки технічних і промислових книжок, особливо на ті, що зберігали близько до центрів військової промисловості: Шеффілда, Лідса, Ковентрі, Вулвергемптона й Бірмінгема. Подеколи, особливо після завершення війни, це приводило до відкриття окремих комерційних чи технічних бібліотек³⁰⁶. Але ці дії, хоч і важливі, майже не знаходили відгуку у звичайних відвідувачів. Деякі бібліотеки на час війни закрили чи реквізували для військових робіт. Наприклад, у лівому крилі Ізлінгтонської бібліотеки відкрили флігель лондонського Головного північного шпиталю³⁰⁷.

За два десятиліття між світовими війнами мережа публічних бібліотек Британії змінилася. У 1919 році ухвалили закон про публічні бібліотеки. Він збільшив для місцевих рад ліміти на фінансування, «тариф пенні», впроваджений першим законопроектом 1850 року, і надав повноваження окружним радам. Завдяки цьому по всій країні з'явилася мережа міських і сільських бібліотек. У 1939 році багато з тих, хто зіткнувся з інертністю бібліотек під час Першої світової, вважалися лідерами своєї сфери. Тож коли проголосили війну

й новостворене Міністерство інформації попросило допомогти поширити матеріали, бібліотеки охоче погодилися. Бібліотечна асоціація зазначала, що працівники бібліотек були добре підготовлені й могли виконувати обов'язки офіцерів з харчового забезпечення, допомагати в національній кампанії реєстрації, опікуватися протиповітряною обороною на місцях. Багато старших бібліотекарів і справді виконувало важливу роботу в місцевих адміністраціях. Бібліотеки також пообіцяли надавати послуги евакуйованим родинам, військовим і лікарням³⁰⁸.

Попри щирий ентузіазм, бібліотечна спільнота думала і про себе: прагнула показати свою важливість для воєнних потреб. Крім того, вона дуже хотіла запобігти тому, щоб у бібліотеках розміщували якісь військові установи. А ще сподівалася, що працівників бібліотек визнають важливими працівниками й не призиватимуть. Більше пощастило зі збереженням приміщень: бібліотеки швидко стали центрами діяльності, надавали інформацію про нові правила, розповсюджували брошури, розвішували плакати й надавали місця для зустрічей. А от надії про захист бібліотечних працівників від призову не справдилися: протягом війни у війську служили більш як дві тисячі членів бібліотечної асоціації, багато з них пішли добровольцями. Проявивши славнозвісну бібліотечну педантичність, з асоціації вилучили тих членів, які не сплачували під час служби членських внесків.

Скоро публічні бібліотеки працювали більше: подовжилися робочі години, книжки постачали в більшу кількість місць. Усе це в умовах скорочення штату. Наймали нових працівників і, часто, працівниць, але їх було недостатньо, щоб заповнити потребу. Частково так сталося з цілком благородної причини: місцеві уряди часто компенсували різницю між зарплатнею бібліотекарів і солдатів, а ще гарантували збереження робочого місця після завершення війни. Це неминуче призвело до того, що в бюджетах не вистачало грошей, щоб найняти заміну. Попри складні умови роботи, бібліотеки працювали дуже добре. З першим великим завданням — забезпеченням евакуйованих із Лондона й інших

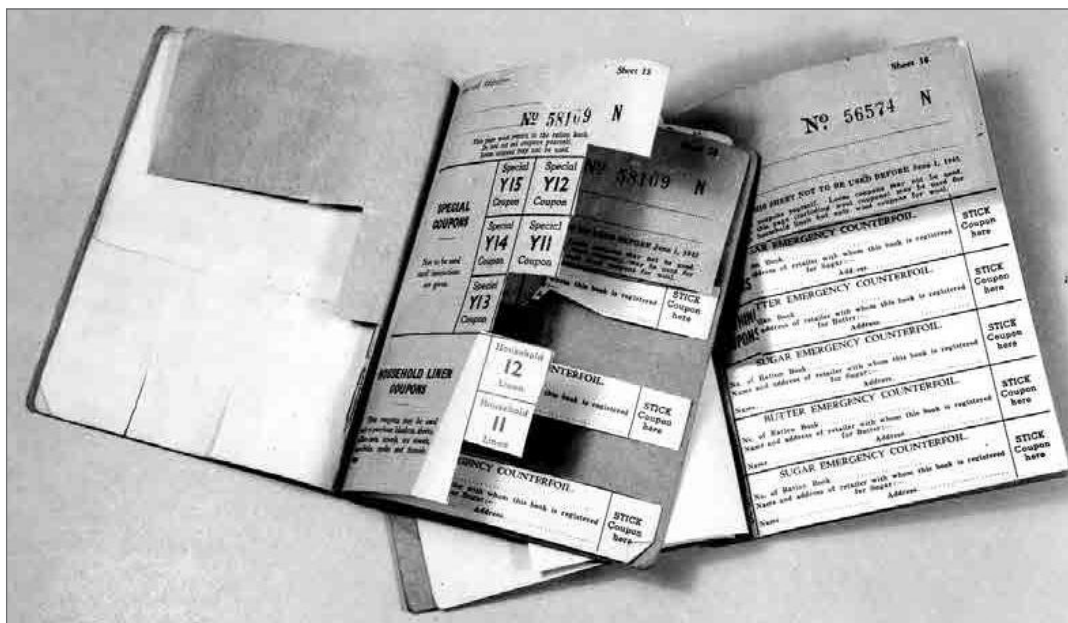
промислових центрів матерів і дітей — впоралися спокійно й надзвичайно ефективно. Новим жителям видали читацькі квитки. Колекції, особливо дитячих книжок, поповнили завдяки добровільній передачі фондів із міських бібліотек, де поменшало читачів.

До бібліотек, які не розуміли, як це важливо, їхні колеги ставилися безжально. Коли бібліотекар із міста Лландадно у Північному Вельсі розповів, що наполягає, щоб евакуйовані перш ніж записатися, показували чинні читацькі квитки з бібліотек їхніх рідних міст, журнал *Library Association Record* вдався до незвичного кроку й опублікував обурені відповіді, що засуджували нещасного містера Кола: «Вся країна, крім Лландадно, воює». Загалом бібліотеки проявили неабияку гнучкість у тому, щоб адаптувати установлений порядок до незвичної плинності населення. У бібліотеки ходили не тільки військові та евакуйовані, а й працівники військових заводів, жінки із землеробної армії, шахтарі — усі вони опинилися далеко від дому. Скоро до них додалися й родини, чиї будинки зруйнували під час бомбардувань. Протягом війни зареєстрували 62 мільйони змін адрес — і це в країні з населенням 39 мільйонів.

Багато керівників бібліотек відкривали нові пункти видачі в сільських клубах чи навіть місцевих крамничках. Деякі керівники впровадили пересувні бібліотеки, які обслуговували маленькі поселення чи невеликі військові загони. Вони особливо були потрібні з огляду на те, що громадського транспорту поменшало, цивільним машинам перестали виділяти пальне, а кількість робочих годин збільшили, через що багатьом читачам стало важче їздити міняти книжки в центральні бібліотечні пункти. Найупізнаванішим символом бібліотечних нововведень стали імпровізовані бібліотеки в різних районах Лондона, якими могли користуватися люди, що під час лондонського Бліцу ховалися в укриття на станціях метро³⁰⁹. У таких бібліотеках було від кількох сотень до п'яти тисяч книжок, і часто вони були придбані бібліотекою нещодавно. Іноді такими бібліотеками керував хтось із бібліотекарів.

Ці підземні бібліотеки стали символом незламності Лондона під вогнем, а також великим успіхом пропаганди. Вони значно поліпшили імідж бібліотечної служби і створили чудову нагоду налагодити зв'язок із потенційними читачами, які досі нечасто переступали поріг бібліотеки. Також війна виробила в чоловіків і жінок звичку приходити в бібліотеки у пошуках урядових документів, що регулювали кожен аспект життя, харчування, одягу, торгівлі, спілкування й відпочинку. Library Association Record щомісяця публікував список нових урядових документів. Цей список зазвичай займав дві сторінки. Самі бібліотеки теж випускали списки книжок, що можуть стати у пригоді, як-от твори про городництво та приготування страв з інгредієнтів пайків. Згодом під час війни виходили й списки творів про війну, повоєнну відбудову чи неочікуваних союзників на зразок СРСР.

Часто люди приходили по інформацію, а поверталися додому ще й із книжкою. Не дивно, що багато бібліотек зафіксувало великий сплеск зареєстрованих читачів і виданих книжок. У 1941 році в Ньюкаслі видали півтора мільйона книжок,

Новозеландська книжка талонів. Товари нормували навіть у домініонах, хоча в Австралії й Новій Зеландії, а тим паче в США це не було таким важливим, як у Британії. Газети США досі рекламували нові колекції одягу, меблі й делікатесні продукти, які було неможливо купити у Британії.

у Лідсі — на пів мільйона більше, ніж раніше. У 1943 році, попри руйнування через бомбардування, у Брістолі видали 2 мільйони 800 тисяч книжок, а в Манчестері — 6 мільйонів 100 тисяч³¹⁰. Такі оптимістичні звіти відсилали до бібліотечної асоціації, доводячи, що бібліотеки стали центрами місцевих громад. Але в Лідсі ця тенденція компенсувала попередній спад у перший рік війни, а в бібліотеках округів Лондона брали менше книжок, бо мешканці шукали прихистку в інших містах. Варто подумати про те, чому бібліотеками, що створили прекрасні умови для читання, не почали користуватися значно більше.

У Mass Observation почали системно вивчати читання у воєнний час у червні 1942 року. Перші відповіді підтвердили, що багато читачів активно користується бібліотеками³¹¹. Але 40 % опитаних відповіли, що читають дуже мало або не читають узагалі. Досвід Нелли Ласт розділяли мільйони людей. Багато часу, який колись проводили за читанням, тепер витрачали на стояння в чергах: складна система нормування висмоктувала енергію і в покупців, і у виснажених м'ясників, пекарів і бакалійників³¹². Багато жінок вийшли на роботу чи, як Нелла, віддавали час волонтерській роботі. Інші через великий стрес не могли діставати задоволення від читання (під час Бліцу читати стали значно менше)³¹³. Дехто не міг потрапити в бібліотеку, бо працював, коли вона була відчинена. Мобілізація жіночої праці і вдома, і поза ним значно вплинула на публічні бібліотеки, адже серед постійних клієнтів переважали жінки.

Навіть коли читачі таки потрапляли до бібліотек, працівники не завжди могли дати їм книжки, які хотілося б читати. Фонди публічних бібліотек частково вилучили, щоб створити бібліотеки у військових частинах, розташованих неподалік. Деякі книжки для них жертвували люди, але серед жертв не завжди знаходилося читання для дозвілля. А ще пожертви доводилося сортувати, що додало до насичених робочих днів бібліотекарів ще одне завдання. На відміну від часів Першої світової, багато місцевих органів влади збільшили бюджети бібліотекам, щоб ті могли робити більше.

Безліч правил, впроваджених на час тотальної війни, лягали на плечі громадян, але деякі з них, як-от це пояснення воєнного страхування, радше допомагали, бо показували, як власникам бізнесу й містянам отримати допомогу в разі пошкоджень, спричинених війною. Завдяки насамперед публічним бібліотекам люди дізнавалися про такі програми.

Але через війну умови для розширення бібліотечних фондів були несприятливі. Ціна на нові книжки зросла, бо видавці додали до неї витрати на воєнне страхування. Тож бібліотеки купували менше книжок, а запит — особливо на нові художні романи і твори про війну — навпаки, зростав. Ще нагальнішою проблемою було збереження фондів. Книжки, які часто читали, було потрібно вилучати з обігу для ремонту й заміни обкладинок. Але ціна на палітурні роботи дуже зросла: матеріалів поменшало, палітурники страждали від бомбардувань, а їхніх працівників призивали у військо. Деякі вмілі палітурники перейшли на більш оплачувані роботи у виробництві боєприпасів. Як наслідок, у багатьох палітурників замовлення були розписані на два роки. На такий час книжки з обігу не вилучали, і багато бібліотечних примірників зачитували до повного знищення. Хоча читачі не любили брати додому брудні книжки, але водночас тягнулися до примірників, усіяних штампами про видачу, — адже це доводило, що книжка хороша³¹⁴.

Через брак персоналу публічні бібліотеки не могли скористатися можливістю познайомитися з потенційними новими читачами, які прийшли просто щоб подивитися нові закони чи взяти брошури. Зазвичай такі моменти використали б, щоб розказати про бібліотечні фонди й запропонувати щось почитати. Багато бібліотекарів вважали це найголовнішим у роботі, але через навантаження займатися цим не могли і так втрачали можливість подружитися з читачами з-поміж евакуйованих або робітників військової промисловості. Багато таких читачів вважали бібліотеку ворожим середовищем, простором несхвальних поглядів, вимушеного мовчання і суворих правил, де, до всього, немає журналів і книжок до душі. Такі читачі часто обирали комерційні бібліотеки, які тримали місцеві газетярі й кондитери. Їх називали «бібліотеки за два пенні», бо стільки коштувало взяти книжку, а вступного внеску не було взагалі. У таких бібліотеках майже завжди були тільки художні книжки, переважно детективи, пригодницькі й любовні романи — видання невисокої художньої цінності, якими нехтували публічні бібліотеки. Тут менш упевнені в собі читачі знали, що їх радо зустрінуть власники, які тямлять у смаках відвідувачів і готові порадити щось із веселою усмішкою без тіні зверхності³¹⁵. Публічні бібліотеки визнавали, що варто відмовитися від довоєнної ідеалістичної мети «поліпшити» смак читачів, але старих звичок не так легко позбутися. Звіти бібліотек послідовно раділи високому попиту на нехудожню й технічну літературу, навіть попри повідомлення Mass Observation за 1942 рік про те, що 75 % читачів більше люблять легкі й гостросюжетні романи³¹⁶.

Багато бібліотек безпосередньо постраждало через війну, особливо коли почали скидати бомби не на Лондон, а на промислові й навколишні міста, а також порти. Бібліотеки героїчно відновлювали зруйноване, щоб знову надавати послуги у Плімуті, Портсмуті, Саутгемптоні й інших містах. Але це ще більше посилило тиск на бюджети, що були спустошені високим попитом і підвищенням цін. Давати читачам нові книжки, за якими вони приходили, стало ще складніше.

Зазвичай у фондах бібліотек було багато англійської класики, теж потрібної під час війни, зокрема завдяки популярним перевиданням від видавництв Everyman's Library, Nelsons і Oxford University Press. Але чекати на нову книжку Денніса Вітлі або Сесіла Форестера іноді доводилося по кілька місяців. Саме тому публічні бібліотеки втратили не тільки читачів робітничих класів, які ходили в бібліотеки за два пенні, а й пласт читачів середнього класу, які загалом любили публічні бібліотеки, але поклалися на передплатні бібліотеки, як-от Boots чи WHSmith, і книжки для дозвілля брали в них.

У щоденниках Mass Observation дивує, як мало людей, що любили читати, покладалося на публічні бібліотеки. Артур Гопкінс, англіканський пастор, до парафії якого в Лінкольнширі входили представники робітничого класу, мав в особистій бібліотеці дві тисячі книжок і був передплатником комерційної бібліотеки. Він читав те, що називав серйозною (тобто теологічною) літературою, стару класику зі своєї бібліотеки й сучасні художні та нехудожні твори, отримані за передплатою. Він обмінювався рекомендаціями і часто позичав книжки друзям по протипожежному патрулюванню³¹⁷. Гледіс Ленгфорд із Лондона також діставала книжкові новинки через близького друга, який тримав маленьку мережу з чотирьох комерційних бібліотек³¹⁸. Бухгалтер Ентоні Хіп усю війну провів у Лондоні і більшу частину скромного доходу витрачав на квитки в театр. Він був записаний до бібліотеки Mudie, а коли та зачинилася в 1937 році — до бібліотеки Boots, відмовившись від бібліотеки The Time через високі ціни. У 1943 році він перейшов на передплату класу А в Boots, роздратувавшись, що ніколи не отримує бажаних книжок: додаткові два фунти на рік того вартували, бо «задоволення від можливості отримати будь-яку книжку, яку я хочу, щойно вона вийде друком, виправдає витрати»³¹⁹. Інспектор енергокомпанії на пенсії Герберт Браш теж був передплатником Boots³²⁰.

Серед передплатників Boots Book-Lovers було багато жінок. Головну цільову аудиторію цієї бібліотеки становили